

Cite: Dyakonenko, Oksana (2023). Sotsialnyj kapital terytorialnykh hromad Ukrainy v umovakh vijny: suchasni transformatsii ta prohnozni zrushennia [Social Capital of the Territorial Communities of Ukraine in the Conditions of War: Current Transformations and Forecasted Changes]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 2 (52), 54-71. <https://doi.org/10.15407/dse2023.02.054>

<https://doi.org/10.15407/dse2023.02.054>

УДК: 316.472.4:332.1]:355.01(477)

JEL Classification: Z130

ОКСАНА ДЯКОНЕНКО, канд. екон. наук, старш. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України

01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: oksana.dyakonenko@gmail.com

ORCID: 0000-0003-4645-7471

СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ: СУЧАСНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ТА ПРОГНОЗНІ ЗРУШЕННЯ

Актуальність дослідження сучасних та прогнозних трансформацій соціального капіталу територіальних громад обумовлена необхідністю зміцнення соціального капіталу на місцевому рівні як засобу консолідації населення в умовах дестабілізуючого тиску війни та ризиків зниження регулюючих спроможностей державного управління. Метою дослідження є розкриття трансформаційних зрушень соціального капіталу територіальних громад України у воєнний та повоєнний періоди. Наукова новизна роботи полягає у виявленні особливостей впливу російсько-української війни та зумовленої нею гуманітарної кризи на тенденції розвитку соціального капіталу територіальних громад України. Прогнозування трансформацій соціального капіталу базується на використанні системного підходу, прийомів абстрагування та узагальнення, моделювання, сценарного прогнозування, часових рядів. Використання сценарного підходу зумовлене низькою передбачуваністю та нестабільністю воєнних дій та включає реалістичний, оптимістичний та песимістичний варіанти прогнозу. Передбачення за реалістичним варіантом ґрунтується на припущенні нарощування потенціалу соціального капіталу громадами країни і передовсім звільнених від тимчасової окупації територій. Підтверджено, що соціальний капітал зростатиме переважно в межах громади

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

© Publisher PH «Akademperiodyka» of the NAS of Ukraine, 2023. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

і в меншій мірі — за її межами, що обумовлено потребою мешканців ідентифікувати себе з громадою та її цінностями в ситуації загрози життю. Сплеск соціального капіталу та високої вмотивованості населення проявиться активною участю мешканців у громадському житті громад та повоєнній відбудові економіки. Показано тенденції трансформації соціального капіталу у розрізі трьох груп громад: тимчасово окупованих територій, територіальних громад «близького тилу» та громад «глибокого тилу». Оптимістичний варіант ґрунтується на припущенні, що в прогностичний період трансформація соціального капіталу відбуватиметься в умовах успішного закінчення воєнних дій та звільнення території України від окупаційних військ. Очікується, що в умовах повоєнного відновлення громад мультиплікативний ефект від нарощування фінансової спроможності здійснюватиме позитивний вплив на соціальний капітал громади та матиме прояв у посиленні у мешканців відчуття соціального захисту і зниження рівня економічної тривожності. За песимістичним варіантом — трансформація соціального капіталу територіальних громад відбуватиметься в умовах повторного масованого наступу російських військ та захоплення нових територій, що може спричинити зменшення рівня довіри між мешканцями у боротьбі за обмежені ресурси, до розбрату та зниження громадської участі.

Ключові слова: соціальний капітал, територіальна громада, прогноз, російсько-українська війна, Україна.

Постановка проблеми та актуальність. З переходом російсько-української війни в активну фазу актуалізувалась необхідність дослідження трансформаційних зрушень соціального капіталу територіальних громад, спричинених впливом війни, та обґрунтування прогностичних тенденцій його розвитку. Зміцнення соціального капіталу на місцевому рівні, в умовах високих ризиків зниження регулюючих спроможностей державного управління, є запорукою згуртованості та консолідації мешканців, що мінімізує прояви конфліктності, нетерпимості та насильства, знижує впливовість російської пропаганди, активізує потенціал громади на повоєнне відновлення поселень. Продуктивне використання соціального капіталу та його науково підтвержене корегування на засадах прогнозування дасть можливість поліпшити ефективність управлінських функцій в умовах дестабілізуючого тиску війни, подолати відтворювальні диспропорції економічної системи та деформації поселенської структури, спричинені людськими, фінансовими, інфраструктурними та іншими втратами. Це визначає актуальність дослідження трансформацій соціального капіталу територіальних громад України в умовах війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вітчизняні та зарубіжні науковці не раз акцентували увагу на проблематиці соціального капіталу та його трансформації під впливом воєн чи громадських конфліктів. Ґрунтовно цю проблематику в Україні вивчають фахівці Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України: Е. Лібанова (E. Libanova) [1], Т. Заяць (T. Zaiats) [2—3], В. Звонар (V. Zvonar) [4—5], О. Цимбал (O. Tsymbal) [1], О. Позняк (O. Pozniak) [1] у рамках дослідження втраченого соціального капіталу біженців, загиблих громадян, депортованого

в РФ населення тощо. Трансформаційні процеси соціального капіталу також досліджували М. Дж. Гілліган, Б. Дж. Паскуале та К. Самі (M. J. Gilligan, B. J. Pasquale, C. Samii), які, аналізуючи соціальну згуртованість в умовах громадянської війни в Непалі, встановили, що мешканці більш схильні до підтримки внутрішньогрупового соціального капіталу і менш — до позагрупового [6]. Дж. Беллоуз та Е. Мігель (J. Bellows, E. Miguel) вивчали вплив війни на мешканців Сьєрра-Леоне й дійшли висновку, що особи, котрі зазнали насильств чи травмувань, проявляють активнішу громадянську позицію [7]. С. Дурлауф (S. Durlauf) обґрунтував наявність залежності між кількістю родичів та друзів, що живуть в одній палестинській громаді, та ймовірністю працевлаштування особи у воєнний та повоєнний періоди [8]. П. Хоканссон та Ф. Шьохольм (P. Håkansson & F. Sjöholm) аналізували вплив громадянської війни в Боснії і Герцеговині на довірливість населення та виявили, що етнічний конфлікт негативно впливає на рівень довіри до всіх людей незалежно від національної приналежності [9]. Відзначаючи вагомий внесок учених у вирішення проблеми, варто вказати на недостатню дослідженість трансформаційних зрушень у соціальному капіталі територіальних громад України у воєнний та повоєнний періоди.

Наукова новизна роботи — виявлення особливостей впливу російсько-української війни та зумовленої нею гуманітарної кризи на тенденції розвитку соціального капіталу територіальних громад України.

Мета статті полягає у висвітленні трансформаційних тенденцій розвитку соціального капіталу в умовах російсько-української війни і розкритті ймовірних зрушень, спрогнозованих за використання сценарного підходу та у розрізі трьох груп територіальних громад України (тимчасово окуповані території, територіальні громади «близького тилу» та громади «глибокого тилу»).

Методи дослідження. Оцінка та прогнозування змін соціального капіталу є доволі складним процесом з огляду на відсутність необхідного економіко-статистичного масиву даних і достатньо опрацьованої методичної бази прогнозування, що суттєво обмежує аналітичні передбачення та їх аргументацію. Прогнозування трансформацій соціального капіталу базується на використанні системного підходу, прийомів абстрагування та узагальнення, моделювання, сценарного прогнозування, економетричних моделей, часових рядів, методу порівнянь, графічного методу, експертних оцінок. Дослідження базується на гіпотезі про причинно-наслідковий взаємозв'язок трансформацій соціального капіталу та розвитку територіальних громад у воєнний та повоєнний періоди. Основними параметрами прогнозу є трансформаційні зрушення у: просоціальній поведінці мешканців громад (динаміка волонтерства, благодійності, альтруїзму, довіри, соціальних конфліктів, соціальної напруги, допомоги внутрішньо переміщеним особам, Збройним силам України, постраждалим від війни мешканцям

при евакуації чи у випадку руйнації житла, наданні засобів життєзабезпечення); соціальній згуртованості мешканців громади в умовах війни (індекс відчуття згуртованості); соціальному капіталі громади під впливом міграції населення, фінансової спроможності громад, активності підприємницького сектору, кон'юнктури ринку праці, безпечних умов життя, пошкоджень житлового фонду, виробничих та інфраструктурних об'єктів; участі мешканців у громадському житті громади (членство у громадських об'єднаннях, політичних партіях, голосування на виборах, участь у діяльності громади тощо). Вирішальне значення для достовірності прогнозної оцінки розвитку соціального капіталу в умовах війни та повоєнного відродження країни має тривалість прогнозного періоду. На нашу думку, такий прогноз в Україні має здійснюватися переважно на короткий термін, що зумовлено нестабільністю ситуації та її динамічністю. Водночас тривалість прогнозного періоду залежить від методу прогнозування. У разі використання методу прогнозної екстраполяції термін прогнозу зазвичай обмежується 2—3 роками. Використання сценарного підходу зумовлене особливістю трансформації українського суспільства в умовах непередбачуваності та нестабільності воєнних дій та наслідків і включає використання реалістичного, оптимістичного та песимістичного варіантів прогнозу. У роботі використано дані демографічного прогнозу, розроблені науковцями ІДСД ім. М. В. Птухи НАН України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Прогнозування трансформацій соціального капіталу базується на використанні сценарного підходу — застосуванні реалістичного, оптимістичного та песимістичного варіантів прогнозу, що обумовлено непередбачуваністю та нестабільністю воєнних дій та їх наслідків. Прогноз розвитку соціального капіталу за *реалістичним варіантом* ґрунтується на припущенні, що впродовж 2023 р. відбуватиметься трансформація та нарощування потенціалу соціального капіталу громад країни, передовсім звільнених від тимчасової окупації територій Херсонської, Запорізької, Дніпропетровської та Миколаївської областей. Очікується, що у 2023—2024 рр. нових імпульсів для зміцнення соціальних зв'язків надаватиме процес звільнення територій від окупаційних військ, відновлення зруйнованої інфраструктури та житлового фонду, повернення ВПО до місць постійного проживання.

Очікувано триватимуть значні трансформації соціального капіталу територіальних громад, які порівняно з довоєнним періодом відзначатимуться зрушеннями у просоціальній поведінці мешканців та соціальній структурі громадянського суспільства (рис. 1). Зокрема, на рівні громад об'єднуючий соціальний капітал матиме прояв у зменшенні кількості соціальних конфліктів та соціальної напруги, зростанні довіри і допомоги, особливо Збройним силам України, активній допомозі постраждалим від війни мешканцям під час евакуації чи у випадку руйнації житла, наданні

Рис. 1. Трансформація соціального капіталу територіальних громад України під впливом російсько-української війни
 Джерело: розроблено автором.

засобів життєзабезпечення (продукти харчування, засоби обігріву, медикаменти тощо), запобіганні випадків мародерства.

В умовах війни серед мешканців ТГ зростатиме взаємодовіра та взаємодопомога, які матимуть прояв переважно в межах соціального капіталу громади і, меншою мірою — за його межами. На думку психологів, в основі цих процесів є нейропептид окситоцин — хімічна речовина, яка виробляється людиною в умовах загрози смерті і змушує особу ідентифікувати себе зі своєю громадою і цінностями громади [10]. Цю закономірність відмічено і згадуваними вище вченими М. Дж. Гілліганом, Б. Дж. Паскуале та К. Самі, які дослідили соціальну згуртованість в умовах війни в Непалі і стверджують, що мешканці одного населеного пункту демонструють більший внутрішньогруповий соціальний капітал і менший — позагруповий [6]. Тож терор армії РФ на території громад України, катування і вбивство людей, руйнування житлових та інфраструктурних об'єктів лише посилять прагнення громадян України до прояву солідарності, співпереживання та взаємодопомоги до співмешканців. За результатами опитування, організованого *Factum Group Ukraine*, індекс відчуття згуртованості серед українців у березні 2022 р. перевищував показник аналогічного

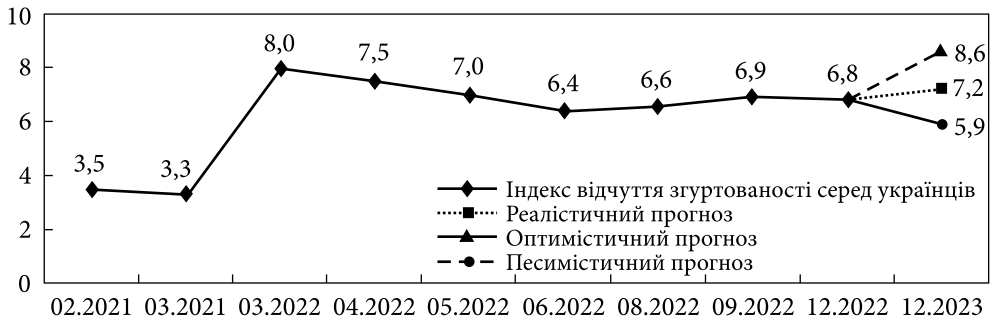

Рис. 2. Індекс відчуття згуртованості серед українців

Джерело: [11].

періоду попереднього року в 2,4 раза (рис. 2). За реалістичним варіантом розвитку подій, у 2023 р. індекс відчуття згуртованості очікується на рівні 7,2 за умови успіхів ЗСУ по відвоюванню українських територій та виваженої консолідуючої політики згуртування населення.

У повоєнний період сплеск соціального капіталу та високої вмотивованості населення дає підстави очікувати на активну участь мешканців у громадському житті (участь у діяльності громади, членство у громадських об'єднаннях, політичних партіях, голосування на виборах тощо), відповідно — на швидке повоєнне відновлення економіки та інфраструктурних об'єктів територіальних громад. Ці процеси будуть обумовлені не стільки трансформацією індивідуальних поглядів, скільки інституційною адаптацією та набуттям більш просоціальних норм. Активну громадянську позицію проявлятимуть також особи, що зазнали насильства, психологічних чи фізичних травмувань від війни. На думку вчених М. Дж. Гіллігана, Б. Дж. Паскуале, К. Самі, Дж. Беллоуза, Е. Мігеля, саме ця категорія населення характеризуватиметься вищим рівнем соціального капіталу та проявлятиме активнішу громадянську позицію і турботу про співгромадян [6, 7].

В Україні переважно особи з високим соціальним капіталом ставали об'єктами насильства та переслідувань з боку російської армії — це управлінська ланка громад, підприємці, активні громадські діячі, волонтери, воїни ЗСУ, відомі діячі сфери культури, освіти та спорту. Для них (як і всього населення країни) травмуючий вплив війни може проявитися довготривалими наслідками, як-от: зниження довіри та рівня щастя, постійний страх втратити свою сім'ю й дім, упереджене ставлення до росіян, що ґрунтується на перенесених стражданнях і нормі справедливості. Терор армії РФ і геноцид населення України матимуть структурний і реляційний вплив, що проявляться зростанням недовіри та ворожості до громадян РФ. У жовтні 2022 р. «холодно» ставились до росіян 81 % українців, і «однозначно вороже» до РФ — 93 % [12]. Соціологічне опитування *Info Sapiens* для *World Values Survey* засвідчило подібні результати: за 2022 р. питома вага

українців, які негативно ставляться до РФ, зросла на 23 п.п., сягнула 95 % усього населення України [13]. Варто зауважити, що результати опитувань можуть дещо відрізнятись від дійсних, оскільки тут не враховано думку населення тимчасово окупованих територій.

Очікується, що за реалістичним варіантом розвитку подій у воєнний і повоєнний періоди трансформація соціального капіталу у розрізі громад матиме наступні тенденції:

1. *На тимчасово окупованих територіях* АР Крим, м. Севастополь, а також окупованих громад Донецької, Запорізької, Луганської, Херсонської областей розвиток громадянського суспільства відбуватиметься в умовах окупації і бойових дій, а також активного поступу ЗСУ з відвоювання захоплених територій.

Активні бойові дії змусили багатьох мешканців названих громад мігрувати до безпечніших регіонів. Як правило, до переїзду вдалися громадяни з середнім та вище середнього рівнем соціального капіталу, маючи ресурси і зв'язки для переміщення. Міграція цієї категорії населення спричинила зниження соціального капіталу громад шляхом порушення зв'язків між мешканцями. Дослідження Д. П. Лесіжа, Х. Л. Ха [14] та багатьох інших учених підтверджують цю закономірність, зазначаючи, що при переїзді громадяни забирають свій соціальний капітал з собою. Варто зазначити, що і соціальний капітал біженців зазнає зниження і трансформується впродовж періоду перебування за межами громади / країни внаслідок відокремлення від своїх соціальних мереж. В епоху інформаційного суспільства порушення соціальних зв'язків може бути мінімальним; під час повернення до місць постійного проживання біженці зможуть відновити попередній рівень соціального капіталу, однак цей процес буде повільним.

Повернення громадян до місць постійного проживання варіюватиметься залежно від міри пошкоджень житлового фонду, виробничих та інфраструктурних об'єктів, активності підприємницького сектору, фінансової спроможності громад, наявності безпечних для життя умов. Варто зазначити, що впродовж 2022 р. громади цієї групи суттєво потерпали від зменшення бюджетних надходжень: у Мирненській і Старомлинівській територіальних громадах Донецької області та Ювілейній, Виноградівській, Новомиколаївській територіальних громадах Херсонської області спостерігався найнижчий по країні дохід на одну особу внаслідок військових дій, руйнації інфраструктури, зниження економічної активності населення (рис. 3). Проти III кв. 2021 р. доходи загального фонду на 1 особу в Ювілейній територіальній громаді Херсонської області знизились у три рази, Новомиколаївській — 2,5, Виноградівській — 2,3.

Вищими темпами повернення біженців відбуватиметься у звільнених громадах, на території яких відновлюють та активізують свою діяльність суб'єкти підприємництва, створюючи робочі місця для працевлаштування

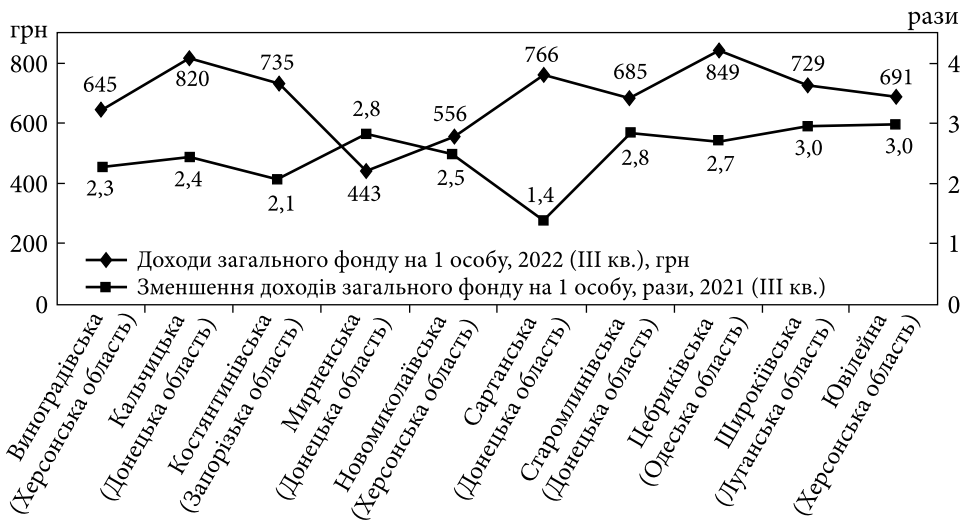

Рис. 3. Доходи загального фонду на 1 особу громад-аутсайдерів України (без трансфертів), III кв. 2022 р.

Джерело: [15].

місцевого населення. У воєнний і повоєнний періоди значимість соціального капіталу в питаннях працевлаштування залишатиметься високою. За звужених можливостей виконання своїх функцій державними та місцевими інституціями ефективним засобом працевлаштування населення в цих регіонах будуть неофіційні зв'язки та соціальна мережа на рівні громад. Більшість громад, де на території ведуться активні бойові дії, матимуть високий рівень безробіття серед населення та обмежені можливості працевлаштування внаслідок закриття низки підприємств та високих ризиків ведення підприємницької діяльності. За даними Державного центру зайнятості, найбільша по країні кількість безробітних на одну вакансію на кінець 2022 р. спостерігалась у Херсонській (131 особа на вакансію), Запорізькій (62) та Донецькій (33) областях за найвищих серед регіонів країни розмірах зарплат по цим вакансіям — 11,0 тис. грн, 10,3 та 12,4 тис. грн відповідно [16].

Серед внутрішньо переміщених осіб більше шансів працевлаштуватись матимуть особи, які повернуться до місць постійного проживання впродовж двох років після початку позбавлення економічної активності та закінчення воєнних дій [17, с. 4]. Ті біженці, що повернуться раніше, стикнуться з проблемою відсутності вакансій через низьку підприємницьку активність у громадах, а згодом — унаслідок високої трудонадлишкості ринку праці. Нівелювати ці явища допоможе використання неформальної мережі контактів у працевлаштуванні як ефективний та недорогий засіб з високою ймовірністю отримати дохідну роботу. Однак дослідження іноземних вчених показує, що кількість родичів та друзів, які живуть в

одній палестинській громаді, знижує ймовірність працевлаштування особи у воєнний та повоєнний періоди, пояснюючи цю закономірність «пасткою бідності», до якої призводить соціальна мережа, і зокрема потреба родичів у допомозі по домогосподарству, догляду за іншими членами сім'ї тощо [8]. На нашу думку, подібна закономірність не матиме поширення в Україні з огляду на іншу ментальність населення.

Основним стримувальним чинником формування продуктивного соціального капіталу в цих територіальних громадах буде спротив проросійсько налаштованих мешканців, пов'язаний з небажанням приймати українську владу. Спротив був сформований систематичним антиукраїнським і проросійським інформаційним тиском РФ за використання комплексу інструментів, методів впливу у медіа- і кіберпросторі (підміна фактів, апелювання до емоцій, мова ворожнечі) та підтримки проросійських груп впливу серед різних сегментів населення (політикуму, управлінської ланки, бізнесу, поліції, судової системи, громадських об'єднань, релігійних організацій тощо). Очікується, що проросійсько налаштовані категорії населення сприятимуть нагнітання русофільських та українофобських настроїв, виправдовуванню агресії військ РФ на території України, посиленню соціальної напруги і невдоволеності та поширенню деструктивних ідей в соціумі. Більшою мірою неприйняття нових цінностей і умов життя після звільнення від окупації буде притаманне військовозобов'язаним та працівникам силових структур. Переживаючи втрату перспектив реалізації сподівань на приєднання територій до РФ, вони намагатимуться зайняти позицію чи то пасивного відторгнення, чи активного опору, спричиняючи дезінтеграційні, дестабілізаційні та дегуманізаційні процеси в громадах. Високим є ризик використання російськими агентами невдоволені цієї категорії населення в ініціюванні соціальних протестів та порушенні громадської стабільності.

2. *Територіальні громади «близького тилу»* з високими ризиками для життя, що входять в 50—100 кілометрову смугу вздовж лінії фронту та прикордонні області: Вінницька, Одеська, Сумська, Харківська, Чернігівська області та неокуповані громади Донецької, Дніпропетровської, Запорізької, Миколаївської, Херсонської областей. Вказану групу формують територіальні громади, які не знаходяться у зоні бойових дій, проте перебувають під умовною загрозою наступу чи обстрілів з боку противника та формують першу лінію тилового забезпечення Збройних сил України.

Основні трансформаційні зрушення соціального капіталу територіальних громад «близького тилу», спричинені повномасштабним вторгненням російської армії в Україну, характеризуються пожвавленням співпраці інститутів громадянського суспільства, налагодженням соціальних зв'язків і відносин між ними, зростанням довіри до благодійних і волонтерських організацій та нарощуванням їхньої співпраці з органами виконавчої вла-

ди, просоціальною поведінкою мешканців територіальних громад в аспекті взаємодопомоги та допомоги постраждалим від війни.

У 2022 р. потужним сплеском громадської активності характеризувались Дніпропетровська, Харківська та Одеська області, які входять в когорті областей-лідерів країни за показниками громадського руху. Натомість у Херсонській, Донецькій, Чернігівській, Сумській та Миколаївській областях з початком повномасштабного вторгнення громадський рух був незначним, що обумовлено обмеженими можливостями в умовах високих ризиків для життя, а також більшою довірою мешканців до неформальних (аніж формальних) громадських організацій. На прифронтових територіях громад спостерігалось зменшення кількості офіційних громадських та благодійних організацій, а створення нових відбувалось переважно в обласних центрах і фокусувалось передовсім на допомозі армії та жертвам війни.

Значний, але фрагментарний, соціальний капітал територіальних громад Херсонської, Донецької, Чернігівської, Сумської та Миколаївської областей, соціальна неоднорідність та низька злагодженість дій мешканців цих громад поряд із деструктивним впливом міграції громадян, погіршення фінансового забезпечення громади та її мешканців, зниження освітніх характеристик молодшого покоління не сприятимуть нарощуванню згуртованості та соціальної активності населення у повоєнному відновленні країни. На протигагу поширенню фрагментарного соціального капіталу, що формується на основі закритих мереж та інформаційних комунікацій і поглиблює соціальний та матеріальний розрив між членами громади, має стати виважена соціальна політика на засадах згуртованості, солідарності та взаємодовіри. За збереження цієї ситуації матиме поширення негативна сторона соціального капіталу як засобу виживання в умовах низького правового захисту та бідності, що проявиться хабарництвом, корупцією, тіньювою економікою, неформальною зайнятістю.

Найбільш імовірно, що прифронтові та прикордонні території зазнаватимуть подальших обстрілів по житлових та інфраструктурних об'єктах громад, перетину кордону російськими диверсійними групами та піддаватимуться терактам та диверсіям, що деструктивно впливатиме на інвестиційний клімат, підприємницьку активність, стресостійкість і психологічний стан мешканців. Неготовність значної частини населення громад цієї групи до тривалих психологічних стресів та економічних негараздів матимуть прояв у посиленні тривожних станів переживання, зниженні рівня задоволеності життям, зростанні дезадаптації й екстернальності. Тривале перебування в такому стані та низька спроможність пристосуватись до нової реальності може спричинити міграцію громадян з низьким порогом витривалості за кордон, а також до великих міст (Київ, Харків, Одеса, Львів), до територіальних громад, розташованих поблизу великих міст, а ще у напрямі «периферія — центр територіальної громади» та між сусід-

німи громадами у вигляді міграції робочої сили з територіальних громад-аутсайдерів у заможні громади з високими можливостями реалізації трудової активності. Зважаючи на високі темпи еміграції населення та наростаюче демоекономічне навантаження на працездатне населення, можна передбачити, що спонтанність та низька керованість процесами міграції проявиться посиленням загрози порушення демографічної, економічної, культурної та психологічної рівноваги в громадах країни. Крім того, високими є ризики превалювання індивідуальних інтересів над інтересами громади, зростання питомої ваги тіньового сектору, криміналізація соціального середовища, що проявиться у поширенні масової аномії внаслідок руйнування соціально значущих цінностей. Мінімізувати ці ризики можливо за допомогою активної політики місцевого розвитку, орієнтованої на: забезпечення першочергових потреб громад (ремонт поруйнованих доріг, медичних та освітніх закладів, водогонів, відновлення вуличного освітлення, поліпшення благоустрою поселень, створення нових робочих місць), що формуватиме у населення позитивні очікування відносно поліпшення якості життя та зниження до певної міри тривожних настроїв і соціальної напруги; соціальний захист вразливих категорій населення, насамперед тих, котрі мають поруйноване житло, відчутну нестачу продуктів харчування, одягу, медикаментів тощо; залучення соціальної відповідальності як вияву громадськості та моральності населення, які допоможуть відчутти відносну стабільність та впевненість у своїх силах.

3. *Територіальні громади «глибокого тилу»* (Івано-Франківська, Закарпатська, Кіровоградська, Львівська, Полтавська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька області). До цієї групи належать громади, що є основними базами для прийому біженців та бізнесу.

Значними ризиками та загрозами розвитку соціального капіталу в цих територіальних громадах є відтік кваліфікованих людських ресурсів з високим рівнем соціального капіталу за кордон та нездатність місцевої влади ефективно використати потенціал релокації бізнесу і ВПО на користь громади. Але високоюмовірно, що безпечні умови проживання в громадах-реципієнтах стримають частину ВПО від повернення до місць попереднього проживання, де панують бідність та злиденність у зруйнованих і пограбованих окупантами поселеннях, занепалий підприємницький сектор, відсутні соціальні послуги. Ці громадяни намагатимуться інвестувати у соціальні відносини в громадах нового місця проживання і прагнутимуть приєднатися до наявних соціальних і громадських організацій задля покращення своїх умов праці та проживання. Для громад-реципієнтів вони є можливістю посилити соціальний капітал громад висококваліфікованими та освіченими громадянами, створивши їм умови для асиміляції, забезпечуючи житлом, робочими місцями, доступом до соціальних послуг, активно практикуючи соціальне інвестування [18].

Оптимістичний варіант ґрунтується на припущенні, що в прогнозний період трансформація соціального капіталу відбуватиметься в більш сприятливих умовах, які характеризуватимуться успішним закінченням воєнних дій та звільненням території України від окупаційних військ. Очікується, що в умовах припинення російсько-української війни активізуються процеси відновлення місцевих економік та підвищення якості життя, що сформує передумови для вдосконалення мережевої взаємодії, зниження відчуття економічної і соціальної тривожності. Темпи повернення біженців до громад, що потерпіли від бойових дій, варіюватимуться залежно від ступеня пошкоджень житлового фонду, виробничих та інфраструктурних об'єктів, фінансового забезпечення громад та темпів відновлювальних робіт. На тлі значних руйнувань унаслідок воєнних дій відчуватиметься зростання нерівності в економічному розвитку, оплаті праці, кон'юктурі локального ринку праці, які можуть активізувати міграційні переміщення з громад з критично важкими умовами проживання до заможніших. Тому можна очікувати, що у найближчій перспективі у фінансово стабільних громадах відтік населення зберігатиметься в обсягах ретроспективного періоду із незначним зменшенням міграційної активності у середньостроковій перспективі. Зокрема, варто очікувати на зростання позитивного сальдо міграції в громадах із високою фінансовою спроможністю, як-от Черкаська та Новолатівська територіальні громади Дніпропетровської області, Дачненська територіальна громада Одеської області та Гончарівська територіальна громада Чернігівської області. Зазначені громади відзначаються високими показниками доходів загального фонду на одного мешканця, мають потужний підприємницький сектор, розвинуту інфраструктуру та соціальну сферу, тобто тут сформовано основні передумови для збереження людського потенціалу в межах громади, а руйнування внаслідок воєнних дій є незначними.

За *несимістичним варіантом* трансформація соціального капіталу територіальних громад з високою ймовірністю відбуватиметься в умовах активного наступу російських військ та захоплення нових територій. Характерними ознаками зазначеного сценарію є різке зростання динаміки зрушень у людності територіальних громад та інтенсивності переміщень населення, які можуть значно перевищити відповідні показники першого повномасштабного вторгнення армії РФ у лютому 2022 р. У першій половині 2023 р. до територій істотного зменшення людності належатимуть громади східних та південних областей України, а приросту — Дніпропетровська, Київська, Львівська, Вінницька та Полтавська області (рис. 4).

Активізація військових дій армією РФ може зменшити рівень довіри між мешканцями громади у боротьбі за обмежені ресурси, що призведе до розбрату та конфліктності. До прикладу, військовий конфлікт у Боснії та Герцеговині спричинив зниження загальної довіри в громадах, особливо

Рис. 4. Очікувані ланцюгові темпи росту (скорочення) чисельності населення в регіонах України за оптимістичним та песимістичним прогнозом, 2023 р., %
Джерело: ІДСД ім. М. В. Птухи НАН України.

серед населення етнічно неоднорідних регіонів країни, які суттєво постраждали від військових дій. Ці мешканці характеризувались недовірою до всіх оточуючих (окрім членів сім'ї), однак спостерігався дещо вищий рівень довіри серед осіб з вищими доходами та активних учасників громадських об'єднань [9].

Основні ризики та загрози соціального капіталу територіальних громад за песимістичним варіантом: різке зростання міграційної активності населення, диспропорційність міграційних потоків та поява потенційно небезпечних змін у поселенській структурі; низький правовий захист населення, який обумовить поширення соціального капіталу як засобу виживання та сприятиме поширенню хабарництва, прихованого безробіття та неформальної зайнятості; переслідування окупаційною владою представників управлінської ланки громад, активних громадських діячів, волонтерів, воїнів ЗСУ, відомих діячів сфери культури, освіти та спорту; ризик спалаху інфекційних захворювань через руйнування інфраструктури водопостачання, антисанітарії, перемерзання, недоїдання.

Висновки. Соціальний капітал територіальних громад — дієвий засіб подолання негараздів війни та забезпечення повоєнного відновлення територіальних громад у нових реаліях українського суспільства. Російсько-українська війна трансформує структуру соціального капіталу територіальних громад України та проявляється нарощуванням соціального

капіталу громадами країни і, насамперед, на звільнених від тимчасової окупації територій. Нарощування соціального капіталу на рівні громад простежується в активній волонтерській допомозі, підтримці постраждалим від війни та зростанні довіри до ЗСУ.

Непередбачуваність і нестабільність воєнних дій та їх наслідків обумовили використання сценарного підходу у прогнозуванні трансформацій соціального капіталу територіальних громад країни. За реалістичним варіантом прогнозу очікується нарощування соціального капіталу як реакція на звільнення територій від окупаційних військ. Очікується, що соціальна згуртованість та взаємодопомога зростатимуть передовсім серед мешканців однієї громади і меншою мірою поширюватимуться на інші громади. Сплеск патріотичності та високої вмотивованості дають підстави очікувати на зростання громадської активності населення і, зокрема, участі у громадських об'єднаннях, управлінні громадою, голосуванні на виборах, що буде обумовлено інституційною адаптацією населення та набуттям більш просоціальних норм. Очікується, що у розрізі громад трансформація соціального капіталу проявиться: на окупованих територіях — зниженням соціального капіталу за рахунок міграції населення в безпечніші регіони, трансформацією громадянського суспільства, зростанням значущості неофіційних зв'язків та соціальної мережі; в громадах «близького тилу» серед мешканців можливі прояви тривожних станів, зниження рівня задоволеності життям, зростання дезадаптації й екстернальності під впливом тривалих психологічних стресів та економічних негараздів; у громадах «глибокого тилу» трансформація соціального капіталу відбуватиметься під впливом процесів міграції кваліфікованих людських ресурсів з високим рівнем соціального капіталу та низької спроможності місцевої влади використати соціальний капітал ВПО та потенціалу релокації бізнесу на користь громади.

За оптимістичним варіантом розвитку подій очікуються процеси вдосконалення мережевої взаємодії та співробітництва членів громади у досягненні цілей сталого розвитку, що матиме прояв у зниженні рівня соціальної та економічної тривожності серед мешканців. Позитивних наслідків стабілізуючого впливу закінчення війни слід очікувати за умови відновлення місцевих економік та відбудови житлового фонду, виробничих та інфраструктурних об'єктів, які сформують передумови для повернення біженців до місць постійного проживання.

Песимістичний варіант ґрунтується на припущенні масованого наступу російських військ та захоплення нових територій, що спричинять зниження рівня довіри між мешканцями громади у боротьбі за обмежені ресурси життєзабезпечення та активізують інформативну та комунікативну функції соціального капіталу як засіб виживання. Високоймовірним є переслідування російськими військами представників управлінської ланки

громад, активних громадських діячів, волонтерів, воїнів ЗСУ, відомих діячів сфери культури, освіти та спорту — осіб з високим соціальним капіталом. Травмуючий вплив війни проявиться такими довготривалими наслідками, як зниження довіри та рівня щастя, страх втратити свою сім'ю й дім. Терор армії РФ і геноцид населення України матимуть структурний і реляційний вплив, які простежуватимуться у зростанні недовіри до громадян РФ.

Перспективні дослідження мають бути пов'язані з обґрунтуванням стратегічних напрямів розвитку соціального капіталу в період повоєнного відновлення територіальних громад, основними з яких є: розвиток соціального капіталу територіальних громад не лише на рівні горизонтальних взаємовідносин, а й вертикальних (зокрема, взаємовідносин місцевих державних адміністрацій і вищого керівництва держави), налагодження яких стримується соціальною і політичною віддаленістю суб'єктів взаємодії; забезпечення соціальної згуртованості територіальних громад з метою консолідації спільних зусиль у повоєнному відновленні країни на засадах інклюзивного розвитку; розвиток інститутів громадянського суспільства, залучення механізму фінансової підтримки громадських ініціатив та підвищення громадянської освіти місцевого населення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лібанова Е., Позняк О., Цимбал О. Масштаби та наслідки вимушеної міграції населення України внаслідок збройної агресії Російської Федерації. *Демографія та соціальна економіка*. 2022. № 48(2), 37—57. <https://doi.org/10.15407/dse2022.02.037>
2. Zaiats T., Kraievskа H., Diakonenko O. Social capital of rural territorial communities in Ukraine: problems of strengthening and directions of their solution. *Agricultural and Resource Economics*. 2022. Vol. 8. № 2. <https://doi.org/10.51599/are.2022.08.02.09>
3. Заяць Т. А., Краєвська Г. О. Розвиток соціального капіталу територіальних громад в Україні. *Економіка України*. 2020. № 12. URL: http://economyukr.org.ua/?page_id=723&lang=uk&aid=435 (дата звернення: 23.02.2023).
4. Звонар В. П. Джерела та принципи розвитку соціального капіталу. *Економіка України*. 2021. № 1. С. 24—39. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2021.01.024>
5. Звонар В. П., Дяконенко О. І., Сова О. Ю. Закономірності формування соціального капіталу в Україні: теоретичні засади і міжнародний контекст. *Демографія та соціальна економіка*. 2022. № 3 (49). С. 102—122. <https://doi.org/10.15407/dse2022.03.102>
6. Gilligan M. J., Pasquale B. J., Samii C. Civil war and social cohesion: Lab-in-the-field evidence from Nepal. *American Journal of Political Science*. 2014. Vol. 58(3). P. 604—619. <https://doi.org/10.1111/ajps.12067>
7. Bellows J., Miguel E. War and local collective action in Sierra Leone. *Journal of Public Economics*. 2009. Vol. 93. С. 11—12. P. 1144—1157.
8. Durlauf S. Groups, social influences, and inequality. In: *Poverty traps*. Princeton University Press, 2006. P. 141—175.
9. Håkansson P., Sjöholm F. Who do you Trust? Ethnicity and Trust in Bosnia and Herzegovina. 2005. URL: <https://citeseerx.ist.psu.edu/document?repid=rep1&type=pdf&doi=b45d294aaa523e6cffd6a7c4c67fbe1e4a458ffb> (дата звернення: 27.02.2023).

10. Bauer M., Cassar A., Chytilová J., Henrich J. Warfare during ontogeny increases egalitarian and parochial motivations. Working paper, 2011.
11. Самопочуття українців. URL: <https://youkraina.com.ua/> (дата звернення: 10.02.2023).
12. Вісімнадцяте загальнонаціональне опитування: Ставлення українців до іноземних країн (8—9 жовтня 2022). Соціологічна група «Рейтинг». URL: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua_1000_international_102022_xviii_press.pdf (дата звернення: 29.03.2023).
13. Зміни в українському суспільстві. URL: <https://www.sapiens.com.ua/ua/publication-single-page?id=259> (дата звернення: 16.02.2023).
14. Lesage J. P., Ha C. L. The Impact of Migration on Social Capital: Do Migrants Take Their Bowling Balls with Them? *Growth and Change*. Vol. 43. № 1 (March 2012). P. 1—26.
15. Бюджет територіальних громад України. URL: https://public.tableau.com/app/profile/ulead/viz/_16360623127390/sheet0 (дата звернення: 13.02.2023).
16. Ситуація на зареєстрованому ринку праці та діяльність Державної служби зайнятості. Січень—грудень 2022 року. URL: <https://www.dcz.gov.ua/analitics/68> (дата звернення: 06.03.2023).
17. Aghajanian A. J. Social Capital and Conflict. Impact and Implications: Institute of Development Studies University of Sussex. United Kingdom, 2016.
18. Горемікіна Ю. В. Роль недержавних організацій у соціальному інвестуванні. *Демографія та соціальна економіка*. 2022. № 50 (4). С. 118—135. URL: <https://doi.org/10.15407/dse2022.04.118> (дата звернення: 29.03.2023).

REFERENCES

1. Libanova, E., Pozniak, O., & Tsybmal, O. (2022). Scales and consequences of forced migration of the population of Ukraine as a result of the armed aggression of the Russian Federation. *Demography and Social Economy*, 48 (2), 37—57. <https://doi.org/10.15407/dse2022.02.037>
2. Zaiats, T., Kraievska, H., & Diakonenko, O. (2022). Social capital of rural territorial communities in Ukraine: problems of strengthening and directions of their solution. *Agricultural and Resource Economics*, 8(2), 158—178. <https://doi.org/10.51599/are.2022.08.02.09>
3. Zaiats, T. A., & Kraievs'ka, H. O. (2020). Development of social capital of territorial communities in Ukraine. *Economy of Ukraine*, 12, 56—72. http://economyukr.org.ua/?page_id=723&lang=uk&aid=435
4. Zvonar, V. P. (2021). Sources and principles of social capital development. *Economy of Ukraine*, 1, 24—39. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2021.01.024> [in Ukrainian].
5. Zvonar, V. P., Diakonenko, O. I., & Sova, O. Yu. (2022). Regularities of Social Capital Formation in Ukraine: Theoretical Framework and International Context. *Demography and Social Economy*, 3(49), 102—122. <https://doi.org/10.15407/dse2022.03.102>
6. Gilligan, M. J., Pasquale, B. J., & Samii, C. (2014). Civil war and social cohesion: Lab-in-the-field evidence from Nepal. *American Journal of Political Science*, 58(3), 604—619. <https://doi.org/10.1111/ajps.12067>
7. Bellows, J., & Miguel, E. (2009). War and local collective action in Sierra Leone. *Journal of Public Economics*, 93(11—12), 1144—1157.
8. Durlauf, S. (2006). Groups, social influences, and inequality. In: *Poverty traps*. Princeton University Press, 141—175.
9. Håkansson, P. & Sjöholm, F. (2005). Who do you Trust? Ethnicity and Trust in Bosnia and Herzegovina. <https://citeseerx.ist.psu.edu/document?repid=rep1&type=pdf&doi=b45d294aaa523e6cffd6a7c4c67fbe1e4a458ffb>

10. Bauer, M., Cassar, A., Chytilová, J., & Henrich, J. (2011). Warfare during ontogeny increases egalitarian and parochial motivations. Working paper.
11. Well-being of Ukrainians (2023). <https://youkraina.com.ua/>
12. Eighteenth nationwide survey: Attitudes of Ukrainians to foreign countries (October 8–9, 2022). Sociological group «Rating». https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua_1000_international_102022_xviii_press.pdf
13. Changes in Ukrainian society (2023). <https://www.sapiens.com.ua/ua/publication-single-page?id=259>
14. Lesage, J. P., & Ha, C. L. (2012). The Impact of Migration on Social Capital: Do Migrants Take Their Bowling Balls with Them? *Growth and Change*, 43(1), 1–26.
15. Budgets of territorial communities of Ukraine (2023). https://public.tableau.com/app/profile/ulead/viz/_16360623127390/sheet0
16. The situation on the registered labor market and the activities of the State Employment Service. January-December 2022 (2023). <https://www.dcz.gov.ua/analytics/68>
17. Aghajanian, A. J. (2016). Social Capital and Conflict. Impact and Implications. Institute of Development Studies, University of Sussex. United Kingdom.
18. Horemykina, Yu. V. (2022). The role of non-governmental organizations in social investment. *Demography and Social Economy*, 50 (4), 118–135. <https://doi.org/10.15407/dse2022.04.118> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 16.03.2023

Oksana Dyakonenko, PhD (Economics), Senior Research Fellow
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd. Tarasa Shevchenka, 60
E-mail: oksana.dyakonenko@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4645-7471

SOCIAL CAPITAL OF THE TERRITORIAL COMMUNITIES
OF UKRAINE IN THE CONDITIONS OF WAR:
CURRENT TRANSFORMATIONS AND FORECASTED CHANGES

The relevance of the study of current and forecasted transformations of the social capital of territorial communities is due to the need to strengthen social capital at the local level as a means of consolidating the population in the conditions of the destabilizing pressure of war and the risks of reducing the regulatory capabilities of state administration. The purpose of the study is to reveal the transformational shifts in the social capital of the territorial communities of Ukraine in the war and post-war periods. The scientific novelty of the work consists in revealing the peculiarities of the influence of the Russian-Ukrainian war and the humanitarian crisis caused by it on the trends of the development of social capital of the territorial communities of Ukraine. Forecasting of social capital transformations is based on the use of systemic approach, methods of abstraction and generalization, modeling, and scenario forecasting of time series. The use of the scenario approach is due to the low predictability and instability of military actions and includes realistic, optimistic, and pessimistic forecast versions. The prediction according to the realistic version is based on the assumption of building up the potential of social capital by the communities of the country and, above all, the territories freed from temporary occupation. It is substantiated that social capital will grow mainly within the community and to a lesser extent outside it, which is due to the residents' need to identify themselves with the community and its values in conditions of threat to life. The surge of social capital and high motivation of the population will be manifested in the active participation of residents in the public life of territorial communities and the post-war

reconstruction of the economy. The trends of the social capital transformation are substantiated for three groups of communities: temporarily occupied territories, territorial communities of the «near rear», and communities of the «deep rear». The optimistic version is based on the assumption that in the forecast period, the transformation of social capital will take place in the conditions of the successful end of hostilities and the liberation of the territory of Ukraine from the occupying forces. It is expected that in the conditions of the post-war reconstruction of communities, the multiplier effect of increasing financial capacity will have a positive impact on the social capital of the community and will manifest itself in the strengthening of the residents' sense of social protection and the reduction of the economic anxiety level. According to the pessimistic version, the transformation of the social capital of territorial communities will take place in the conditions of a repeated massive offensive of Russian troops and the capture of new territories, which may cause a decrease in the level of trust between residents in the struggle for limited resources, discord, and a decrease in civic participation.

Keywords: social capital, territorial community, forecast, Russian-Ukrainian war, Ukraine.